

О. Лотюк, канд. юрид. наук, доц.

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається поняття громадянського суспільства, робиться історичний аналіз його становлення, досліджується юридична природа громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, гарантії, ефективність.

В статті розкривається поняття громадянського суспільства, проводиться історичний аналіз його становлення, досліджується юридична природа громадянського суспільства.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, гарантии, эффективность.

In the article the concept civil society, conducted a historical analysis of its formation, examines the legal nature civil society.

Key words: civil society, civil society, security, efficiency.

За Конституцією Україна є демократичною, соціальною, правовою державою; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Основний Закон України, закріплюючи права і свободи людини і громадянина, визначає невичерпність конституційних прав і свобод.

Відповідно до Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012, державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства виходить, зокрема, з необхідності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, гарантії яких закріплені у фундаментальних міжнародних документах, насамперед Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та відповідних протоколах до неї, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, інших міжнародних документах у цій сфері.

Стратегія виходить із розуміння громадянського суспільства та його інституцій як такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації.

До наукових праць, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В. Баркова, В. Бебика, І. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Караса, М. Калініченка, А. Колодій, О. Косілової, І. Кресіної, А. Кудряченка, Ю. Левенця, Ф. Рудича, М. Рябчука, Т. Розової, Г. Щедрової.

Виникнення ідеї громадянського суспільства, демократичного державного устрою та держави, обмеженої правом, пов'язують із працями античних авторів, які розробили низку фундаментальних положень, значущих для сучасних уявлень про правову державу.

В.С. Нерсисянц зазначив, що "у змістовному розумінні ряд ідей правової державності з'явилися вже в античному світі, а теоретично розвинені концепції і доктрини правової держави були сформульовані за умов переходу від феодалізму до капіталізму і виникнення нового соціально-політичного устрою" [1, с. 3].

Вперше поняття "громадянське суспільство" зустрічається в філософській спадщині представників античності. Так, Аристотель у творі "Політика" зазначає, що "держава є сукупність громадян, громадянське співтовариство" [2, с. 444].

Платон і Аристотель виходили із того, що суспільне життя держави, без встановленого і підтримуваного нею порядку призведе і не обіцяє нічого доброго громадянам. З наявністю держави Аристотель пов'язував можливість функціонування права, а останнє є мірилом

справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. Цементуючою силою суспільної згоди давньогрецький мислитель вважав середні верстви [3, с. 123].

Отже, відзначаючи досягнення античних філософів, які розробили ідею активного індивіда – громадянина, ідею громадянського суспільства за зразком полісу як "закритого суспільства", підкреслимо, що такі уявлення відповідали суспільно-політичним потребам індивіда античної епохи.

На основі праць античних філософів можна прослідкувати, що на ранніх етапах історії людства суспільство у власне "громадянському" вимірі не могло існувати, адже відсутнє було необхідне для цього підґрунтя – статус особи.

Єдність роду людського через єдність християнської віри під егідою церкви проголошують творці християнської політичної теорії – Аврелій Августин і Фома Аквінський, які різко протиставляють церкву і державу. На їх думку, держава є "світською рукою" церкви.

В епоху середньовіччя міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх справжній статус був дещо іншим. Вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн [4, с.8]. У часи середньовіччя – держава та влада є частинами загальної теологічної конструкції християнізованого соціуму. За цих часів не могло бути вільного простору життєдіяльності людини. Це відбувалося за декількох причин, перш за все, через монополію становити церкву та панування у суспільній свідомості догматичних установ. Проте необхідно підкреслити, що й на цьому етапі відбувається динамічний розвиток суспільства, адже, зростають духовні основи, які дають можливість нового осмислення взаємодії людини та держави, взаємодії держави та суспільства в цілому. Таке осмислення справило значний вплив на формування поняття "громадянське суспільство".

У повному обсязі ідеї громадянського суспільства і правової держави формуються, починаючи з XVII ст.

Томас Гоббс вважав, що держава виникла на основі "суспільного договору" із "природного стану", коли люди жили розрізнено і перебували у стані "війни всіх проти всіх". У результаті суспільного договору громадяни делегують частину своїх прав главі держави (або державним органам), на якого покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Благо народу – вищий закон держави. Прихильник сильної держави (політичного абсолютизму) Гоббс проголошував інтереси держави вищим критерієм моралі. У своїй праці "Левіафан" (1656) він створив гімн державі, яка приводить до влади розуму, миру, безпеки, багатства, цивілізованої упорядкованості [5, с. 321].

Томас Гоббс першим застосує термін "громадянське суспільство", але ототожнює громадянське суспільство і державу. Метою держави – є соціальний порядок, забезпечення безпеки громадян. Підкорення підлеглих державі – безумовне, влада держави – абсолютна.

Джон Локк виступав за буржуазно-конституційну монархію і розподіл функцій влади: законодавча – належить парламенту, виконавча – суду й армії, реферативна – королю і міністрам. Локк доводив, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі "договору", є дотримання "природного права", захист особистої свободи і приватної власності громадян [6, с. 361, 365].

Від Дж. Локка розпочинає свій розвиток ідея громадянського суспільства як суспільства приватних власників, що захищені від втручання держави шляхом укладання суспільного договору.

На цьому тлі досить контрастний вигляд мають суміжні теоретичні конструкції (насамперед концепція "суспільного договору") Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо, у працях яких акценти у відносинах "влада – громадянин" відверто зміщені у бік держави: "кожен... передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу та всі свої сили, і в підсумку... кожен перетворюється у неподільну частину цілого" [7, с. 161].

Французький просвітителю Шарль Луї Монтеск'є більш чітко розвиває концепцію поділу влади, визначаючи законодавчу, виконавчу, судову; пропонує механізм стримувань і противаг. Він виділяє три форми правління: республіка, монархія, деспотія. У праці "Про дух законів", яка поставила мислителя в ряд найбільших політичних постатей не тільки Франції, а й світу, він стверджував: "Я припускаю три визначення або, вірніше, три факти республіканське правління – це те, за якого верховна влада перебуває в руках або всього народу, або частини його; монархія, – за якої управляє одна людина, але за допомогою установлених незмінюваних законів; тим часом у деспотичному все поза всякими законами і правилами рухається волею і сваволею однієї особи" [8, с. 375].

Монтеск'є, подібно до інших представників французького Просвітництва, був переповнений юридичними ілюзіями, вважаючи, що ідеальні закони спроможні змінити хід історії. Не відкидаючи існування Бога, він чимало зробив для критики релігії, особливо католицизму, хоча й приймав релігію як засіб державного управління. На думку філософа, релігія зменшує і пом'якшує деспотизм, поліпшує моральні засади підданих і їх правителів.

Підсумовуючи ідеї представників класичного розуміння поняття громадянського суспільства, таких філософів Нового часу як Т. Гоббс, Дж. Локк та Ш.Л. Монтеск'є зазначимо, що філософські висновки Нового часу ґрунтувалися на взаємозамінні поняття громадянського суспільства для позначення суспільства в цілому. Філософи бачили головною ознакою прояву громадянського суспільства не в політичній організації соціуму, а в його економічному устрої. Отже, на нашу думку, ступінь розвитку економічної сфери ставав визначальним показником існування громадянського суспільства.

Теоретична основа класичного розуміння громадянського суспільства набула завершеного вигляду у працях І. Канта. Своє бачення доведеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: "Людина... існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі" [9, с. 269]. Виходячи з цього, метою держави є забезпечення життєвого простору для реалізації свободи кожної людини шляхом правового упорядкування соціальних відносин. Зрештою, стверджує І. Кант, головною проблемою "людського роду, яку його примушує виріши-

ти природа, полягає у досягненні всезагального правового громадянського суспільства" [10, с. 12].

Нового забарвлення розвитку поглядів щодо сутності громадянського суспільства надали представники класичної політекономії (Д.Юм, А. Сміт, А. Фергюсон). Головною ознакою прояву громадянського суспільства вони вбачали не в політичній організації соціуму, а в матеріальному (економічному) устрої. Адже саме тут індивіди проявляють себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнуть якомога меншого втручання держави у свої справи: тільки "переслідуючи власні індивідуальні інтереси, його [індивіда] діяльність найкраще відповідає інтересам суспільства". Таким чином, ступінь автономності економічної сфери ставив визначальним критеріальним показником існування власне громадянського суспільства.

Щоб права та інтереси громадян дотримувалися, вони повинні виявляти свою позицію, відзначає Фергюсон. В управлінні бере участь знать і партії. Незважаючи на те, що система не однопартійна, обидві структури протиставляють себе народу, тому рядовим громадянам необхідно висувати своїх представників). Тобто це урядова структура, створена для уникнення централізації влади в одних руках. "Там, де народ діє виключно через своїх представників, він може виступати в якості єдиної сили", – пише автор [11]. Тому ті, хто володіє спільністю інтересів, повинні об'єднуватися в партії. Але так як люди в більшій своїй частині бувають неписьменними в галузі соціально-політичних знань і можуть допустити безліч помилок при керуванні, їм слід делегувати у владні структури своїх представників. Іншими словами, громадянам необхідно засновувати сенат, в обов'язки якого включити не прийняття рішень, а розгляд і підготовку питань до остаточного рішення на зборі колективного органу.

Відхід від такої системи управління, на думку автора, приводить країну до деспотизму. Деспот, в руках якого зосереджена влада, часто має невірне уявлення про благо суспільства, пригнічує дух громадян. За деспотії держава є приватною власністю деспота, що веде до того, що суспільство в цілому підпадає під повний контроль і стає частиною цієї приватної власності.

Погляди І. Канта розширили аксіологічне поле осмислення сутності громадянського стану життєдіяльності суспільства. Встановивши взаємозалежний зв'язок між правом і свободою людини, німецький філософ обґрунтував визначальну передумову утвердження громадянського суспільства – визнання кожним громадянином права інших людей на самоствердження в даному соціальному просторі. Тим самим концепція правової держави І. Канта заклала основи для подальшого формування ціннісної основи громадянського суспільства, додавши до класичних ліберальних цінностей – свободи особистості та недоторканності права приватної власності – такі громадянські якості, як толерантність та взаємоповага.

Г.В.Ф. Гегель вперше осмислив явище громадянського суспільства з точки зору його автономного статусу по відношенню до держави. Громадянське суспільство – це відмінність, яка постає між сім'єю й державою, якщо навіть його формування відбувається пізніше як формування держави; бо як відмінність воно ставить попереду державу, яку воно як самостійне має мати перед собою, щоб існувати [11]. Розглядаючи проблеми суспільно-політичного життя як вияв "об'єктивного духу", Г.В.Ф. Гегель вказує на три форми, в яких він ("об'єктивний дух") розкриває себе: сім'я, громадянське суспільство та держава. Кожна з цих форм характеризується різними якостями: якщо держава уособлює со-

бою "всезагальне", то сфера громадянського суспільства – це простір для реалізації "особливого".

Незважаючи на те, що громадянське суспільство є системою егоїстичних потреб індивідів (тут "кожний для себе – мета, все інше для нього ніщо"), саме в ньому, на думку німецького філософа, містяться передумови для реалізації індивідуальної свободи.

Таким чином, синтезувавши найбільш позитивні моменти концепцій представників філософської думки Нового часу, Г.В.Ф. Гегель вперше проаналізував явище громадянського суспільства як автономного від держави простору самореалізації людини. Тим самим було закладено передумови для подальшого дослідження громадянського суспільства як особливої сфери соціальної реальності.

Загальною тенденцією розвитку суспільно – політичної думки протягом 18-19 ст. можна вважати початок та завершення процесу осмислення проблеми розмежування сфери політичної діяльності та громадянського суспільства. Відбувся перехід до раціональної моделі суспільного управління в основі якої є цінності свободи та гідності особистості. У цей період з'являються нові організації соціального життя – правова держава, громадянське суспільство та конституціоналізм. Це надало людині можливість почувати себе захищеною від свавілля влади.

У 19 ст. особливе місце в осмисленні ідеї громадянського суспільства належить представникам марксизму. В основу цього підходу покладено дію економічних законів. Так, на думку К. Маркса політика, право, релігія та інші форми суспільної свідомості є наслідком панівного способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються всередині громадянського суспільства на рівні економічних відносин, є визначальними факторами.

Від середини XIX до другої половини XX ст. відбувається усвідомлення тих негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок, зростання стурбованості ними, наростання соціальний антагонізмів і загострення класової боротьби. У багатьох країнах, де раніше була розроблена і реалізовувалася теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його параметри. На практиці це виявляється в опануванні насильницькими методами вирішення конфліктів; стають популярними соціалістичні концепції і одна із найрадикальніших з них – марксизм.

Аналіз громадянського суспільства К. Марксом та його послідовниками здійснюється суто в межах формаційного підходу: воно "охоплює собою усі прояви матеріального спілкування індивідів на певному ступені розвитку виробничих сил". Свого остаточного вигляду громадянське суспільство отримує лише на буржуазній стадії розвитку людства з притаманними їй цінностями недоторканності приватної власності і свободи особистості. Тому фактично, на думку К. Маркса, таке суспільство, продукуючи лише відносини експлуатації та відчуження людини, виявляється історично минуною реальністю. Політика, право, релігія і всі інші форми суспільної свідомості та практики є наслідком панівного в даних історичних умовах способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються на рівні економічних відносин (у даному разі – всередині громадянського суспільства), є визначальними та нездоланими. У підсумку досягнення свободи марксизм пов'язує не з ідеєю громадянського суспільства (як це вбачалося представниками філософії Нового часу), а, навпаки, з докорінним знищенням інституційних передумов громадянського суспільства та регуляторів – приватної власності і правових норм.

Розмежування сфери громадянського суспільства та держави відбувається тільки з переходом людства до

буржуазної епохи. При цьому характер їхньої взаємодії у марксизмі пояснюється з позицій економічного детермінізму: "не державою обумовлюється та визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством обумовлюється і визначається держава".

У цілому ж ідеологічна заангажованість не завадила теоретикам марксистської течії приділити значну увагу питанню самоврядування населення – проблемі, яка на сьогодні становить один із центральних компонентів розуміння концепції громадянського суспільства. Утвердження диктатури пролетаріату є переходом від державного управління до самоуправління, до влади народу та його безпосередньої участі в управлінських процесах. Зникнення необхідності в існуванні держави, на думку Ф. Енгельса, створить передумови для виникнення суспільства "вільної та рівної асоціації виробників". Політичне визволення – один із кроків до визволення людини, до певної демократизації суспільства і держави. Ліберальну державу, на думку К. Маркса, має замінити структура комун – устрій, зміст якого становитиме урядування громад.

Проте нівелювання цінності особистості, застосування класового підходу до аналізу та оцінки дій і поведінки конкретного індивіда унеможлиблюють конституювання такого суспільства власне як громадянського. Тому, незважаючи на те, що теорія марксизму підхопила ідею Г.В.Ф. Гегеля про доцільність розмежування сфер державного та поза політичного життя, насправді кордон між владою та громадянським суспільством виявився умовним, а політизація усіх галузей людського буття в державах, що були побудовані за комуністичним зразком, набула гіпертрофованого вигляду.

Виникнення у ряді західноєвропейських країн у другій половині XIX ст. впливового соціалістичного руху справило неабиякий вплив на еволюцію уявлень про громадянське суспільство. Поступова монополізація виробництва, загострення соціально-майнових протиріч завели у глухий кут розвиток системи господарювання, що категорично заперечувала будь-яке втручання держави у стихію "вільного ринку". Під впливом необмеженої, "всеосяжної мети до накопичення" (М. Вебер), появи спокусливої нагоди отримання надприбутку шляхом витіснення з економічного простору конкурентів соціокультурна основа класичного лібералізму – свобода, рівність можливостей та право "на щастя" (декларація незалежності США) – зазнала відчутного удару.

Таким чином, досвід історії створив основу для формування даного поняття на сучасному етапі. У зв'язку з довгостроковим дією тоталітарної системи в Україні у XX столітті поняття "громадянське суспільство" у нас в країні з'явилось порівняно недавно.

Історичний аналіз поняття "громадянське суспільство" свідчить про різноманітність та багатогранність підходів до розуміння цього феномену, що обумовлено своєрідністю громадянських суспільств і впливом певних цивілізаційних тенденцій на різних етапах розвитку людства.

Чисельність інтерпретацій терміну "громадянське суспільство" об'єднані загальною ідеєю щодо системи між людської взаємодії, спрямованої на захист особи від різноманітних форм тиску; як з боку соціуму, так і з боку держави, процесу комунікації і вираження суспільної думки, спрямованої на діалог із державою.

Якщо прослідкувати процес становлення та рівень осмислення суті громадянського суспільства, то можна зробити висновок, що будь-яке суспільство, в тому числі і громадянське, перебуває у постійній динаміці, тому необхідно визнати неможливість вироблення єдиного і статичного поняття "громадянського суспільства". Однак можливо зафіксувати соціокультурне різноманіт-

